

СТАНОВИЩЕ ТА УМОВИ ПРАЦІ РОБІТНИКІВ ЦУКРОВАРЕНЬ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті на основі документальних матеріалів та інших джерел проаналізовано становище, умови праці робітників цукрової галузі України другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: робітник, цукроварня, фабрично-заводське виробництво

Проблемі становища робітників цукрової галузі після реформи 1861 р. присвячено ряд історичних досліджень. Безперечно, це актуальне і політично важливе питання потребує подальшого вивчення. Адже в час, коли значна частина заводів із вироблення цукру, які були засновані в ХІХ ст., знищена, а галузь не має можливості працювати на повну потужність, важливо зрозуміти, в яких умовах працювали її засновники – наші пращури, які не останню роль відігравали у завоюванні європейського цукрового ринку.

Особливе місце в процесі дослідження питання мають архівні документи. У фонді (ф. 442) канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора є донесенням місцевих губернаторів, які стосуються умов праці, виробничого травматизму, побуту робітників, також різних форм виявлення невдоволення своїм становищем. Записки високих посадових осіб проливають світло на більш-менш регулярну боротьбу робітників за свої права.

У цій статті авторка використала матеріали прохань до Смілянської головної контори маєтків графів Бобринських (ф. 619), до правителів контори у товариство з будівництва Фастівської залізниці, до волосного правління. Вони розкривають умови життя і відтворюють картину початкового етапу соціального протесту робітників.

Особливо велике значення мають документальні збірники, підготовлені українськими дослідниками [1]. У них вміщено велику кількість надзвичайно цінних, маловідомих документів із фондів архівів, матеріалів із періодичних видань тощо. Ці джерела дають змогу відтворювати об'єктивну картину подій з обраної теми.

Монографічні дослідження Л. Мельника, О. Нестеренка та ін. проливають світло на становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні, вплив технічного перевороту 1830-х рр. на переоснащення галузі та формування робітничого класу України у другій половині ХІХ століття. У цих роботах частково показано складність існування працівників у нових трудових умовах, що склалися після реформи 1861 року.

Мета статті: простежити становище робітників цукрової галузі в пореформений період, конкретно – з'ясувати умови праці й проживання кваліфікованих та штатних категорій працівників.

Технічний переворот 1830-х рр. дав поштовх до розвитку нових галузей виробництва, зокрема цукрової. В Україні ця галузь розвивалася у двох напрямках, що знайшло вияв у існуванні відповідних типів цукроварень: сільськогосподарського (коли невелике підприємство було невід'ємною частиною поміщицького маєтку і засновувалося виключно на кріпосній праці) та комерційного (велике, розраховане на широкий ринок виробництво, де частково використовувалася покупна сировина і паливо та застосовувалася наймана праця). Така цукроварня змінювала структуру маєтку, їй нерідко підпорядковувалися всі інші галузі господарства. Її власник, як правило, підтримував із ринком постійні комерційні зв'язки, вдавався до кредитів тощо [2, 28]. Географічне розмежування цих типів визначалося так: на Лівобережжі переважали "сільськогосподарські" заводи, на Правобережжі – комерційні.

Саме цукроварні Правобережжя зазнали швидкого технічного переоснащення виробництва – ручна праця змінювалася машинною. Відбувся перехід "огневих" цукроварень до "парових", на яких використовувалися двигуни, парові апарати та ін. Власне такий завод, що підняв продуктивність праці виробника і зменшив витрати на вироблену продукцію, став підприємством нового типу 1850-х років.

Скасування кріпосного права за реформою 19 лютого 1861 р. і наступні буржуазні реформи 60–70-х рр. ХІХ ст. визначили переворот, який у сучасній історіографії найчастіше окреслюють процесами модернізації. Вони помітно вплинули на поміщицькі маєтки. Але

перехід до капіталістичного типу господарювання відбувся далеко не зразу. Адже його “соціальною основою” був не кріпак, а юридично вільний робітник [3, 76].

Відтак на початку 1860-х рр. природний характер сільськогосподарських відносин змінився станом фабричної напруженості. Багато осіб, звільнених від кріпосницької залежності, стають найманими робітниками комерційних підприємств цукрової галузі. Їх особливо багато було на Правобережжі.

За період 1865–1890 рр. чисельність робітників на великих капіталістичних підприємствах України виросла більше, ніж у 2 рази [4, 11]. Економічний прогрес країни був наяву, але становище та умови праці були не з найкращих.

Конкретну картину становища працівників легкої промисловості відображено в донесеннях, оглядах, звітах фабричних інспекторів. Більшість документів свідчать про те, що умови життя і праці робітників цукрової галузі були важкими. Так, на цукровому заводі Бобринських “нормою” була висока температура та відсутність вентиляції, тому “робітники працювали зовсім голими”. За будь-яку провину їх штрафували і били.

У повідомленні управляючого акцизним збором київському, подільському і волинському генерал-губернатору О. Безаку натрапляємо на інформацію про незадовільні житлові умови та неякісне харчування робітників.

Заводи, як правило, працювали в дві зміни, по 12 год. кожна. Тільки не на багатьох із них робітники мали одну двадцятихвилинну перерву. На окремих цукрових підприємствах Київської губернії правилами внутрішнього порядку працюючі з денної зміни повинні були залишатися на нічну і, навпаки, та ще, на 6 годин, коли була потреба. Переконливим із приводу цього є приклад робітника-чорнороба Я. Коноплі, який за 137 днів роботи відпрацював 148, 5 днів, тобто в окремі дні працював цілу добу без відпочинку і вихідних, за винятком трьох днів Різдва та два Хрещення [5, 35].

На Черкаському цукрорафінадному заводі денні роботи починалися о 4-й годині ранку, закінчувалися о 6-й годині вечора, з перервою на сніданок півгодини і на обід – годину. Тривалість чистої праці – 12,5 годин. А на заводах Кальницьких – 14,5 год. [6, 286].

Запроваджувалися також і понаднормові роботи, що зазвичай тривали одну годину. За сезон кожний додатково працював по 120–150 годин. Адміністрація це узгоджувала з робітниками, намагалася в добровільному порядку спонукати їх до безоплатної праці. У разі відмови останніх вдавалася до силових прийомів, найнепокірніших звільняла. Керівництво Кагарлицького цукрового заводу, з метою збільшення продуктивності праці і зменшення собівартості виробленої продукції, одним із перших ввело тризмінний графік роботи. За 8 годин вироблялося стільки цукру як за 12 – при зменшенні зарплати і відсутності вихідних. Цей досвід швидко запозичили більшість цукрозаводчиків Правобережжя [7, 164].

Розмір заробітної платні був низьким у робітників-чорноробів і значно вищим в апаратників, машиністів, майстрів (спеціалістів). Але ці другі становили лише 10% всіх працівників галузі. Так за місяць зарплатня спеціаліста становила 12–15 крб. Чорнороб на заводському харчуванні одержував 6 крб, а той, що харчувався самостійно – 8–10 крб. Зарплатня жінок сягала ледь 4–6 крб [7, 3].

Зароблених важкою працею коштів вистачало хіба що на напівголодне прожиття. Проте траплялися досить часті випадки, коли найманці не одержували навіть цієї платні, оскільки підприємець надсилав її для сплати податків у волосне управління. При виплаті заробітку робітників масово обманювали. Не випадково селяни-власник села Ковалихи Черкаського повіту Й. Танцюра п’ять разів звертався в Миколаївську економію за заробленими грошима (7 крб 58 коп.) і одержував одну і ту ж відповідь: він їх одержав особисто [8, 385].

Масовим явищем на цукроварнях були штрафи: за кожний пропущений день вираховували половинну заробітку, за запізнення на 5 хвилин, відповідно, четверту частину, за невиконання робіт, не вказаних у договорі, одного карбованця, за необережне ставлення до заводського майна – від одного до 2 крб. Штрафували також за несвоєчасне прибуття на роботу в призначений заводом строк, за заміну іншим працівником без згоди адміністрації, за непослух, грубість, пияцтво, погану якість роботи. Розмір суми, що вираховувалася на різних заводах, був неоднаковим. Отак, за крадіжку цукру штраф становив: на Смілянському

заводі від 20 коп. до одного карбованця, підприємствах Дідовщинського товариства Сквирського повіту – до 5 крб; у фірмі Яхненків-Симеренків на винного накладалося поліцейське або судове стягнення, звільнення з роботи, а зароблені гроші повністю вираховувалися [9, 34–35]. У цілому штрафи були безсоромним пограбуванням працюючих. Тому заробітчани часто залишали після сезонних робіт завод без грошей або з боргами перед підприємством. “Зворотна подорож робітників із цукрових заводів додому найсумніша, – констатував лікар К. Сулима – напівголодні, погано одягненні, вони пленталися групами зимовим шляхом і деякі з них замерзали в дорозі” [10, 88–89].

Водночас добре оплачувалася праця майстрів, механіків, окремих представників технічного персоналу. У 1869 р. на рафінадному заводі Бобринських у Смілі майстер Федосов отримував 120 крб за місяць, механік Лунін – 80 крб, окрім того, 120 крб преміальних, безкоштовні квартири, освітлення й опалення [8, 1]. Отже, навчені, з певною кваліфікацією, працівники мали зарплату в багато разів більшу, ніж середні робітники. До цієї категорії робітництва належали слюсарі, токарі, столяри. Окрему групу становили бондарі. Нижча межа їхнього заробітку – карбованець у день, більшість отримувала по 2 крб. На Андрушківському, Кожанському, Миронівському, Смілянському заводах, крім грошей майстри отримували продукти харчування. За роботу у святкові дні їм виплачували півтора заробітку, на заводах Яхненків-Симеренків – два [9, 41].

До числа майстрів зараховували візники буряків. Оплата їхньої праці залежала від кількості возів, привезених своїми кінями і становила від одного до 5 крб. Біля кожного візника працювали 2–3 члени його сім'ї, часто діти. Вони наклали буряки на вози, отримуючи незначну, часто просто символічну платню [9, 42].

Отже, більшість працівників галузі одержувала мізерний заробіток, який не підвищувався, тоді як вартість продуктів харчування поступово зростала. Умови праці на цукрових заводах були різними і значною мірою залежали від їхніх власників. У донесенні Київського губернського правління київському, подільському і волинському генерал-губернатору О. Дондукову-Корсакову є інформація про вкрай незадовільні умови праці, роботу, харчування та медичне обслуговування робітників Шамраївського, Іванівського та Андрушківського заводів [11, 1–3].

Дослідження лікаря К. Сулими “Свеклосахарное производство в санаторном отношении” містить цінні матеріали, зібрані самим автором на багатьох заводах. Він відзначав, що у виробничих приміщеннях була висока температура повітря і різних газів аміаку, оксиду вуглецю, сірководню, які виділилися в процесі виробництва, оскільки вентиляція на підприємствах відсутня. Робітники отруювалися пилом від вапна. Серед них, за результатами обстеження, кожен четвертий мав хвороби очей та шкіри. Одяг, тіло, волосся працюючих забруднювалося вугільним, цукровим порошком, брудом. Унаслідок антисанітарії на тілі з'являлися запалення, нариви [10, 35].

Фабричний інспектор Київської округи після відвідання цукрового заводу “Дмитриха і Пільє” (Уманський повіт) записав у т.зв. “Шляховому журналі”: “... Костопальня знаходиться в окремому приміщенні. Вона низька, брудна, переповнена парами, які піднімаються знизу з парових цехів. Вікна відчинені, протяги. Одне з приміщень до того переповнене парами, що в ньому важко було рухатись... Взагалі костопальня брудна, сира і холодна, а тим часом у ній побудований бак для купання робітників” [6, 286].

Через трагічні випадки найманці отримували травми, а бувало й гинули. Підтвердженням цього є низка фактів: на Черноострівському заводі при вибухові котла було вбито 8 осіб, поранено – 19, з них 4 особи померло [12, 193].

На Саливонківському заводі Київської губернії загинув 14-річний хлопчик І. Крамаренко, а жінка, яка впала у гарячу патоку, померла від опіків [10, 7]. Робітників, що через травму втратили працездатність, власники підприємств одразу розраховували: із Дзюнківського заводу після 27 років гасіння вапна сліпого Хоменка, із Спичинецького – робітника з 18-річним сажем Хмелевського, кількох працівників із Григорівського заводу, що втратили зір від вибуху котла. Проте на підприємствах графа Бобринського за безневинно загиблого робітника рідним виплачували 100 крб, за члена сім'ї – 50 крб [1, 162–163, 227]. Страхування нещасних випадків було відсутнє.

Житла робітників мали незадовільний санітарно-гігієнічний стан. Здебільшого – казарми, розраховані на велику кількість (до 200) мешканців. Чоловіки і жінки проживали в одному приміщенні. Спали на нарах, застелених соломною. У другому кінці знаходилася кухня, де варили обід та вечерю (снідали найманці лише хлібом). Кімнат для прання і сушіння одягу, лазні, здебільшого не були взагалі.

Майже на всіх підприємствах лікарні були укомплектовані тільки фельдшерами. Там, де працювали лікарі, стан справ був на багато ліпшим. За час хвороби зарплата, як правило, не нараховувалася. Щоправда, були й винятки: у Корнілівській артіль Сквицького повіту вона оплачувалася хворому повному обсязі; в підприємствах Терещенків оплачувалися 3 дні лікарняних, на інших заводах – це питання вирішувалося адміністративно [9, 63–64]. В окремих лікарнях догляд здійснювався за рахунок заводу, хворим видавалося достатнє харчування. Добре обладнаними були лікувальні заклади Терещенків, О. Абази, графів Бобринських. Підприємці Терещенки за високий рівень благоустрою на своїх заводах (крім лікарень, тут знаходилися їдальні і школи) одержували Золоті медалі на Всесвітніх промислових виставках у Парижі, Чикаго, Петербурзі.

Граф О. Бобринський і його син будували 3–7 кімнатне житло для своїх службовців і звертали увагу, щоб кожний із них мав окрему садибу й обов'язково – сад-город. У заводському магазині робітники могли за собівартістю придбати сало, борошно, сіль, олію. Цю продукцію спеціально завозили 2 рази на місяць. В однокласному училищі безплатно навчалися діти заводчан, перед Новим роком для них організовували подарунки від графа. Люди отримували пенсію. Була навіть можливість взяти кредит у заводській ощадній касі. Спеціально для відпочинку працював театр. Там ставили п'єси і читали лекції з медицини.

Старший фабричний інспектор Київської губернії повідомляв у департамент торгівлі й мануфактур: “Школи зустрічалися майже виключно на цукрових заводах і утримувалися частково на кошти власників, частково користувалися тільки деякою з їхнього боку матеріальною підтримкою”. Далі поданий звіт про створені навчальні заклади: при Смілянських цукрових заводах і двох – при Набутівському заводі княгині О. Лопухіної. Вартість утримання таких шкіл обходилася власникам від 900 до 1000 крб на рік [4, 162].

Отже, становище робітників цукрової галузі було різним. Більшість підприємців, підрядчиків мало приділяли уваги поліпшенню як умов праці, так і побутових умов. Часті випадки травматизму, каліцтва, здобуті в процесі виробництва, наочно свідчили про безвідповідальність, зажерливість, некомпетентність адміністрації підприємств. У гонитві за особистим збагаченням, шляхом експлуатації робітників, вони нічого не бачили і не хотіли помічати. Це і було основним підґрунтям негативних поглядів на характер соціальних відносин, незадоволення робітництва, що формувалося у процесі, власне виробництва. Поряд з цим, з'явився новий тип підприємця, який у різних обставинах шукав нагоди поліпшення становища працівників, тобто був порівняно людянішим, ішов на розумні компроміси, коли цього вимагали час і умови, зрештою – займався меценатством.

І все ж таки, при всій складності життєвих і побутових умов, фабрично-заводське виробництво розширювало світоглядний кругозір людей, сприяло набуттю професійно складніших трудових навиків, підвищувало життєві потреби, а сукупно – формувало зародки модерного мислення.

Література

1. Робітничий рух на Україні. Становище та боротьба робітничого класу (1861–1884 рр.): Зб. документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1986. – 424 с.
2. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні: (60–80 рр. XIX ст.) / Леонід Мельник // Укр. істор. журнал. – 1970. – № 12. – С. 25–35.
3. История России в XIX веке. Эпоха реформ / М.Н. Покровский, Н.М. Никальский, И.М. Бороздин и др. – Москва: Центрполиграф, 2001. – 524 с.
4. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX на початку XX ст. / О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав, 1952.
5. Святловский В. Исследования здоровья русского фабричного рабочего в Привислянском крае и Малороссии (Из наблюдений фабричного инспектора) / В. Святловский. – Варшава, 1889. – 288 с.

6. Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини / Упор.: А.І. Кузьмінський, Г.В. Суховершко, В.Я. Чудновський. – К.: Молодь, 1993. – 368 с.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 574, оп. 1, спр. 196.
8. Там само. – Ф. 619, оп. 1, спр. 263.
9. Киевский фабричный округ. Отчет за 1885 г. Фабричного инспектора Киевского округа инженера-технолога И.О. Новицкого. – Санкт-Петербург: Тип-я В. Кирибаума, 1886. – 218 с.
10. Сулима К.П. свеклосахарное производство в санаторном отношении / К. Сулима. – Санкт-Петербург: Тип-я М.М. Стасюлевича, 1892. – 224 с.
11. ЦДІАУ. – Ф. 442, оп. 50, спр. 75.
12. Там само. – Оп. 47, спр. 481.

Аннотация. Куница З.М. *Положение и условия труда рабочих сахароваренных заводов Украины второй половины XIX в.* В статье на основании документальных материалов проанализировано положение, условия труда рабочих в сахарной отрасли Украины второй половины XIX в.

Ключевые слова: рабочий, сахароваренный завод, фабрично-заводское производство

Аннотация. Куница З.М. *Положение и условия труда рабочих сахароваренных заводов Украины второй половины XIX в.* В статье на основании документальных материалов проанализировано положение, условия труда рабочих в сахарной отрасли Украины второй половины XIX в.

Ключевые слова: рабочий, сахароваренный завод, фабрично-заводское производство

Надійшла до редакції 20.11.2011
Затверджена до друку 20.11.2011

УДК 274(477)“054

Р.А. Сігарчук

РОЛЬ ЕТНІЧНОГО ЧИННИКА У СТАНОВЛЕННІ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

Досліджено еволюцію українських протестантських організацій у період Російської імперії, в роки національних змагань та за радянської влади. Виявлено вплив етнічного чинника на становлення і розвиток конфесій баптистів, євангельських християн та адвентистів сьомого дня.

Ключові слова: еволюція, етнос, протестанти, церква

Спеціальні праці, присвячених ролі етнічного чинника в становленні й розвитку протестантських церков в Україні, відсутні. Опосередковано це питання у своїх студіях торкалися конфесійні історики, зокрема А. Григоренко [1], М. Жукалюк [2], Л. Жабко-Потапович [3], Л. Коваленко [4], Г. Лебсак [5], О. Опарін [6] та ін. [7]. У науковому контексті висвітлення питання національних формувань у протестантському русі України здійснили такі історики-релігієзнавці як В. Любашенко, Ю. Решетніков [8]. Проте основний масив джерел із цієї тематики поки що не опрацьовано. Хоча і в розпорошеному вигляді та в незначній кількості він міститься в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному історичному архіві України, Архіві Євро-Азійського дивізіону адвентистів сьомого дня, справами з яких ми послуговувалися.

Метою публікації є виявлення значення етнічного чинника у формуванні пізніх протестантських конфесій (баптистів, євангельських християн, адвентистів сьомого дня) та його трансформації в подальшому їхньому розвитку. Головними завданнями є: опрацювання наявної літератури та джерел, в яких розкривається тема дослідження; вивчення еволюції етнічних проявів у діяльності протестантських конфесій в українських землях у контексті політики влади щодо них.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період першої третини ХХ століття. Нижня межа зумовлена першими розмежуваннями громад за етнічним принципом у структурі